بررسی سبکی و محتوایی نسخهٔ خطی تفسیر روایی اهل بیت علیهم‌السلام
سیدابوالقاسم موسوی / علی اسدی اصل
علمی - پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیست و دوم، شمارهٔ ۸۸ «ویژهٔ پژوهش‌های قرآنی»، پاییز ۱۴۰۴، ص ۱۴۷-۱۵۹

بررسی سبکی و محتوایی نسخهٔ خطی تفسیر روایی اهل البیت علیهم‌السلام

سیدابوالقاسم موسوی / علی اسدی اصل[۱]

چکیده: تحقیق و تصحیح و احیای نسخه‌های خطی بویژه در زمینهٔ تفسیر قرآن کریم و احادیث گهربار اهل البیت علیهم‌السلام اهمیت زیادی دارد. سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رحمه‌الله عالم، محقق، مفسّر و فقیه شیعی اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری است. از ایشان دو اثر فقهی و تفسیری در دسترس است که اثر تفسیری وی با عنوان «تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام» در سال ۱۱۰۷ هجری با رویکرد نقلی روایی تألیف شده است. تنها یک نسخهٔ خطی دو جلدی از آن به خط وی وجود دارد که تاکنون تحقیق و تصحیح و چاپ نشده است. با توجه به اهمیت موضوع، در این پژوهش با بهره‌گیری از مطالعات و بررسی‌های کتابخانه‌ای به معرفی مفسّر و همچنین بررسی محتوایی و سبکی این نسخهٔ خطی ارزشمند پرداخته شد.

کلید واژه‌ها: تفسیر مأثور، اهل البیت علیهم‌السلام، سلیم بن سلیمان تنکابنی رحمه‌الله (قرن یازدهم و دوازدهم)، نسخه خطی، سبک و محتوا.

---

* دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۳۰؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰.

مقدمه

نسخه‌های خطی میراث فرهنگی ملّت‌ها و نماد بسیار مهم غنای فرهنگی و بیانگر تلاش در گردآوری و حفظ دستاوردهای فکری، علمی و تاریخی یک سرزمین است. این میراث میراث علمی و فرهنگی معارف غنی و پربار فراوانی در بر دارد که باید بازیابی و احیاء شود و از غربت کتابخانه‌ها به متن علمی جامعه بیاید. به ویژه اینکه در زمینهٔ تفسیر قرآن کریم و احادیث گهربار اهل البیت علیهم‌السلام باشند که از عوامل اصلی پی‌ریزی ارکان فرهنگ اسلامی و به عنوان یکی از بنیادی‌ترین حرکات جامعهٔ علمای مسلمان در حیطهٔ اندیشهٔ اسلامی هستند.

سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رحمه‌الله، عالم مفسّر و فقیه شیعی اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم است. ایشان تفسیری ارزشمند با عنوان «تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام» با رویکرد نقلی روایی دارد که تنها یک نسخهٔ خطی دو جلدی از آن به خط مؤلف در دسترس است. با جستجوی بسیار و دقیقی که بر اساس بررسی کتابخانه‌ای، نرم‌افزاری و رایانه‌ای و مراجعه به پایگاه‌های مختلف داخلی و خارجی انجام پذیرفت، مشخص شد که این نسخهٔ ارزشمند تصحیح و چاپ نشده و تاکنون هیچ نوع تحقیقی بر روی این تفسیر روایی صورت نگرفته و همچنین آثاری کتاب، پایان نامه، مقاله در این زمینه وجود ندارد. لذا پژوهش در این اثر تفسیری - روایی، سبب می‌شود تا خزائنی از علوم، احیاء و تصحیح گردیده و در اختیار عموم علاقمندان به دانش‌های اهل البیت علیهم‌السلام بویژه مراکز علمی و پژوهشگران حوزه‌های مرتبط با آن قرار گیرد. از سوی دیگر این نسخهٔ خطی خصوصیاتی دارد که آن را قابل توجه و در خور تصحیح و پژوهش می‌سازد.

سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رحمه‌الله در سه جای تفسیرش، نام تفسیر (نک: گیلانی تنکابنی، نسخهٔ خطی تفسیر، ج۱، ص۱ب[۱]) و نیز خود را چنین معرفی می‌کند: «تمّ الربع الاوّل من تفسیر اهل البیت صلوات الله علیهم بید المؤلّف المحتاج الی رحمة ربّه الغني سلیم بن

---

۱. غیر از آن سه مورد که در ارجاع بعدی ذکر شده‌اند، در ابتدای جلد اول نسخه نیز به اسم تفسیر اشاره کرده است: «امّا بعد فهذا تفسیر اهل البیت صلوات الله علیهم اجمعین...»

سلیمان الجیلانی التنکابنی...» (نک: گیلانی تنکابنی، نسخۀ خطی تفسیر، ج۱، ص۱۷۳ب؛ ج۱، ص۳۳۴آ؛ ج۲، ص۱۱۶آ، در پایان سوره‌های مائده، اسراء، احزاب). وی اثر دیگری به نام «منهاج الاحتیاط» در باره فقه و به زبان فارسی دارد که تنها نسخۀ خطیِ تصحیح و تحقیق نشدۀ آن در کتابخانۀ مجلس شورای اسلامی موجود است (حائری، ۱۳۵۲ش، ج۱۰ (بخش ۴)، ص۱۶۸۵). او در آن کتاب، خود را چنین معرفی می‌کند: «امّا بعد چنین گوید این فقیر خادم آثار نبویّه علیه و آله التّحیّه سلیم بن ملا سلیمان الجیلانی التنکابنی عفی الله عنهما...» (گیلانی تنکابنی، نسخۀ خطی منهاج الاحتیاط، صص۱و۲ «۲ب و ۳آ»)؛ بنابراین وی اصالتاً اهل تنکابن است (ر.ک: سمامی حائری، ۱۳۷۲ش، ص۱۱۴[1])، ولی تاریخ و محل تولّد و وفات و همچنین اساتید و شاگردان ایشان در هیچ منبعی ذکر نشده است و اطلاعاتی در این زمینه در دست نیست. تنها در آثار و مقالات و تحقیقات متأخر، ایشان و آثارش را معرفی کرده‌اند (حائری، ۱۳۵۲ش، ج۱۰ (بخش ۴)، ص۱۶۸۵[2]؛ سمامی حائری، ۱۳۷۲ش، صص۱۱۲و۱۱۳[3]؛ جعفریان، ۱۳۷۳ش، ص۴۲۱[4]؛ برکت، ۱۳۸۴ش، ص۱۳۰[5]؛ حسینی اشکوری، ۱۳۹۴ش، ج۱، ص۱۶۲[6])؛ امّا در ترجمۀ پدر ایشان آمده است: «ملّا سلیمان بن محمد جیلانی تنکابنی از ادباء و علماء و متتبعین و اطلاعات وسیعی در علوم عقلی و نقلی داشته. در تنکابن متولّد و در اصفهان جهت تحصیل سکونت گزیده». (سمامی حائری، ۱۳۷۲ش، ص۱۱۴؛ حسینی اشکوری، ۱۴۱۴ق، ج۱، ص۲۳۵). با این قرینه، می‌توان محلّ تولّد و نیز محل سکونت و نشو و نمای احتمالی

۱. بسیاری از بزرگان اشکور یا تنکابن، خود را گیلانی معرفی می‌نمودند؛ این بدان جهت بود که اولاً تنکابن در آن زمان جزء ایالت گیلان محسوب می‌شده و در ثانی آنکه گیلان مشهورتر از تنکابن بوده.

۲. سلیم بن ملا سلیمان گیلانی تنکابنی، منهاج الاحتیاط.

۳. شیخ سلیم تنکابنی – شیخ سلیم بن ملا سلیمان گیلانی تنکابنی از فضلا و دانشمندان و فقهاء قرن دوازدهم بوده، کتاب منهاج الاحتیاط تفسیر اهل البیت.

۴. مقاله «من تراثنا الخالد في شیراز (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانۀ علامه طباطبایی رحمه‌الله)» تألیف سیدعبدالعزیزطباطبایی رحمه‌الله: تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام.. من مؤلفات سلیم بن سلیمان التنکابنی من القرن۱۲).

۵. تفسیر اهل بیت از سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی.

۶. تفسیر اهل البیت، تفسیر روائي غیر التفاسیر المذکورة بهذا الاسم في الذریعة ۲۶۲/۴، و هو متأخر عنها و فیه نقول عن المولی محسن الفیض الکاشانی.

ایشان -شیخ سلیم تنکابنی رحمه‌الله- را اصفهان دانست. همچنین با استفاده از همان مطلب می‌توان حداقل یکی از اساتید وی را پدر ایشان دانست که از علمای معروف و دارای تألیفات در زمینه‌های مختلف است (درایتی، ۱۳۹۱ش، ج۳۶، ص۴۸۹؛ حسینی اشکوری، ۱۴۱۴ق، ج۱، ص۲۳۵[1]).

۱- جابجایی و محل نگهداری کنونی نسخه

در کتب و مقالات نسخ خطی از جمله فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، محل نگهداری نسخهٔ خطی تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام کتابخانه علامه طباطبایی رحمه‌الله شیراز با شماره‌های (جلد اول: ۱۳۴۲ و جلد دوم: ۱۳۹۳) عنوان شده است (نک: جعفریان، ۱۳۷۳ش، ص۲۴۲۱[2]؛ برکت، ۱۳۸۴ش، ص۱۳۰؛ درایتی، ۱۳۹۱ش، ج۸، ص۶۶۹؛ سمامی حائری، ۱۳۷۲ش، صص۱۱۲و۱۱۳[3]؛ عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۳ش، ج۳، ص۴۶۴[4]). پس از پیگیری جهت دریافت فایل تصویری نسخهٔ خطی از کتابخانهٔ مذکور، این نتیجه حاصل شد که نسخ خطی موجود در کتابخانهٔ علامه طباطبایی رحمه‌الله به دو مرکز در شیراز منتقل شده‌اند؛ دستهٔ اول، نسخ خطی در زمینهٔ طب و پزشکی که به کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه شیراز منتقل شده‌اند؛ و دستهٔ دوم، نسخ خطی در زمینهٔ اسلامی و دینی که به کتابخانه آیت

---

۱. «المولى سليمان الجيلاني (ق ۱۱ – ق ۱۲) سليمان بن محمد الجيلاني تنكابني فاضل متتبع ذو اطلاع وخبرة بالعلوم الاسلامية العقلية منها والنقلية وأديب له شعر بالعربية والفارسية، من أعلام أواخر القرن الحادي عشر وأوائل القرن الثاني عشر. أصله من جيلان وسكن اصبهان للدراسة والتحصيل، وكتب بعض في تقريظ رسالته في العلم ما نصه: «العارف العالم القدوسي مظهر العلم والعرفان المعدن للطف الملك المنان المولى المعظم المفخر فريد العصر والزمان والوحيد في الدوران مولانا سليمان...». له: شرح الصحيفة السجادية، و الحركة والسكون والزمان، و منظومة في العوامل، و آداب المؤمنين وأخلاقهم، أتمه في أواخر ذي‌الحجة سنة ۱۰۹۸، و التوحيد، و العلم، و الرجعة، و المعاد.»

۲. این کتاب، شامل مجموعهٔ تحقیقات و مقالاتی است که یکی از آن مقالات با عنوان «من تراثنا الخالد في شيراز (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ علامه طباطبایی رحمه‌الله)» تألیف محقق طباطبایی (سیدعبدالعزیزطباطبایی رحمه‌الله) است که کار چاپ و نشر آن را رسول جعفریان عهده دار بوده است.

۳. محل نگهداری آن را در دانشگاه شیراز معرفی کرده است.

۴. به نقل از کتاب بزرگان تنکابن، محل نگهداری آن را در دانشگاه شیراز معرفی کرده است.

الله زبرجد در آستان امامزاده حسین بن موسی علیهما‌السلام معروف به سید علاء الدین الحسین (آستانه) منتقل شده‌اند و مراحل دیجیتال‌سازی و فهرست‌نویسی به اتمام رسیده و در مرحلهٔ چاپ و انتشار در «فنخا» هستند. لذا محل نگهداری فعلی این نسخه (فیزیکی - دیجیتالی) در بخش نسخ خطی کتابخانه آیت الله زبرجد آستان امامزاده سید علاءالدین الحسین (آستانه) با شماره‌های (جلد اول: ۱۶۰ و جلد دوم: ۱۳۹) است.

۲. مشخصات کتاب‌شناختی و محتوایی نسخه

۲-۱. عنوان نسخه و مؤلف

در مقدمه به عنوان نسخه و مؤلف آن به صورت تفصیلی پرداختیم و عنوان شد که مفسر در چند جای تفسیر، خود و تفسیرش را معرفی کرده است؛ در صفحهٔ (۱آ) جلد اول و همچنین در صفحهٔ (۱آ) جلد دوم، اسم تفسیر و مؤلف آن با خطی غیر از خط مؤلف و متن اصلی و مشابه با خط مالک و واقف نسخه در وقف‌نامهٔ مکتوب در همان صفحه، ذکر شده است.

در مورد صحّت انتساب نسخه به مؤلفش، با توجه به موارد و قراینی که در مقدمه ذکر شد، در انتساب این تفسیر به سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رحمه‌الله جای تردید و شبهه‌ای وجود ندارد؛ چراکه اولاً مفسر در سه جای تفسیر به معرفی خود پرداخته است (نک: گیلانی تنکابنی، نسخهٔ خطی تفسیر، ج۱، ص۱۷۳ب؛ ج۱، ص۳۳۴آ؛ ج۲، ص۱۱۶آ). ثانیاً در برخی کتب تراجم و مقالات مربوط به نسخ خطی، این تفسیر را از تألیفات ایشان دانسته اند. (سمامی حائری، ۱۳۷۲ش، صص۱۱۲و۱۱۳؛ عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۳ش، ج۳، ص۴۶۴؛ جعفریان، ۱۳۷۳ش، ص۴۲۱؛ درایتی، ۱۳۹۱ش، ج۸، ص۶۶۹ و ج۳۶، ص۴۸۹؛ برکت، ۱۳۸۴ش، ص۱۳۰)

در مورد میزان اعتبار تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام می‌گوییم: شیخ سلیم تنکابنی رحمه‌الله از منابع تفسیری و روایی متقدم و متأخر شیعه از جمله کافی شیخ کلینی، تهذیب الأحکام شیخ طوسی، تفسیر قمی، تفسیر صافی فیض کاشانی، تفسیر مجمع البیان شیخ طبرسی، تفسیر عیاشی و دیگر منابع ارزنده و ارزشمند با ذکر مرجع آن در تفسیرش استفاده و استناد کرده است، لذا از اعتبار بالایی برخوردار است و می‌تواند مرجع خوبی برای آگاهی از

رویکردها و نظریات و اندیشه‌های تفسیری شیعه در اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری باشد.

۲-۲. محل و تاریخ کتابت

از محل تألیف وکتابت این نسخه اطلاعی در دست نیست. شیخ سلیم تنکابنی رحمه‌الله مؤلف-کاتب نسخه نیز از محل تألیف و کتابت این تفسیر اطلاعاتی ذکر نکرده است؛ البته در انتهای ربع اول -پایان سورهٔ مائده- تاریخ آغاز کتابت را دههٔ پایانی ماه ربیع الآخر (الثانی) سال ۱۱۰۷هجری ذکر می‌کند[1] (نک: گیلانی تنکابنی، نسخهٔ خطی تفسیر، ج۱، ص۱۷۳آ)، که در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) و همچنین مقالهٔ «فهرست الفبایی نسخه‌های تک کتابی کتابخانه علامه طباطبایی شیراز»، این تاریخ به اشتباه، ۱۰ ربیع الثانی ذکر شده است. (درایتی، ۱۳۹۱ش، ج۸، ص۶۶۹؛ برکت، ۱۳۸۴ش، ص۱۳۰)

۲-۳. مشخصات ظاهری

۲-۳-۱. جلد اول

جلد اول این نسخه ۳۳۵ برگ (۶۷۴صفحه) بدون شماره‌گذاری صفحات؛ قطع وزیری ۲۴/۵*۱۶/۵؛ فاقد هرگونه آرایه و یا صفحه‌آرایی از قبیل تسطیر و جدول‌کشی در جلد و متن است؛ تعداد سطر در هر صفحه معمولاً ۲۵ سطر با ابعاد ۱۷*۹ است که بسیار به ندرت در برخی صفحات، تعداد سطرها از رقم مذکور کمتر است؛ زبان عربی به قلم مؤلف با خط نسخ به ندرت اعراب‌گذاری شده و نیز حاشیه‌نویسی شده شامل ربع (بخش) اول و دوم کتاب.

۲-۳-۲. جلد دوم

جلد دوم این نسخه ۲۴۲ برگ دارد که ۱۱ برگ انتهایی آن سفید است. بدون شماره‌گذاری صفحات؛ قطع وزیری ۲۳*۱۶؛ فاقد هرگونه آرایه و یا صفحه‌آرایی از قبیل تسطیر و جدول‌کشی در جلد و متن است؛ تعداد سطر در هر صفحه معمولاً ۲۵ سطر با

---

۱. و قد شرع في التأليف في آخر عشر من شهر ربيع الآخر من السنة المذكورة....

ابعاد ۱۷*۹ است که به ندرت دربرخی صفحات، تعداد سطرها از رقم مذکور کمتر است؛ زبان عربی به قلم مؤلف با خط نسخ به ندرت اعراب‌گذاری شده و نیز حاشیه‌نویسی شده شامل ربع (بخش) سوم و چهارم کتاب.

۳. فضای علمی و گفتمانی نگارش تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام

۳-۱. فضای علمی و گفتمانی قرن ۱۱ و ۱۲ هجری

از بررسی تفاسیر و پژوهش‌های صورت گرفته در قرن‌های ۱۱ و ۱۲ هجری چنین بدست می‌آید که گسترش توجه به حدیث در تفاسیر، نگارش آیات الاحکام، گسترش و تمایل به حاشیه‌نویسی و تعلیقه‌نویسی، و گرایش‌های فلسفی و عرفانی در تفاسیر، رویکرد غالب آن دوران است. (نک: علوی مهر، ۱۳۹۳ش، صص۳۰۱-۳۰۳؛ ایازی، ۱۳۷۹ش، ص۱۰۳). البته با مطالعه و بررسی آثار این دوره می‌بینیم که دو رویکرد اخباری‌گری و اخبارگرایی، و در بیانی واضح‌تر، رویکرد روایی محض و رویکرد روایی-درایی (اجتهادی) قابل طرح و بررسی است.

بر خلاف رویکرد اخباری‌گری که هیچ جایگاهی برای عقل و اجتهاد متصور نبودند (نک: استر آبادی، ۱۴۲۶ق، صص۱۰۴و۱۰۵؛ بحرانی، ۱۴۲۳ق، ج۲، صص۲۴۷-۲۵۲) و یا حداقل بهایی به آن نمی‌دادند، مقصود از رویکرد اخبارگرایی، استفادۀ حداکثری از روایات اهل البیت علیهم‌السلام به عنوان منبع اصلی در تفسیر و فهم آیات و مفاهیم قرآن کریم است. در واقع به نوعی جمع بین روایت و درایت، همچنین اهمیت دادن به عقل و تبیین جایگاه آن - حداقل در حد ابزار کسب معرفت و رسیدن به معارف دینی- است که در آثار متقدم همچون آثار شیخ صدوق، کافی شیخ کلینی، تهذیب الاحکام شیخ طوسی، مجمع البیان شیخ طبرسی و در آثار متأخر همچون الوافی و الصافی فیض کاشانی و البته تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام شیخ سلیم تنکابنی به وضوح قابل مشاهده است.

۳-۲. فضای علمی و گفتمانی مدرسه تفسیری اصفهان

فضای علمی، فرهنگی و دینی اصفهان به واسطۀ رسمیت یافتن مذهب شیعه در دوران حکومت صفوی و با حضور استادانی ایرانی و غیر ایرانی در زمینه‌های مختلف بویژه

معارف دینی و همچنین بواسطهٔ حضور شاگردان ایرانی و مهاجر، رونق گرفت. بسیاری از آن‌ها، چهره‌های شاخصی در زمینه‌ی تفسیر و حدیث و فقه و ادبیات و تاریخ و... شدند که آثار آنها خود بهترین شاهد این مدعا است.

یکی از برجسته‌ترین مظاهر علمی، فرهنگی و دینی در آن دوره، گسترش فعالیت در زمینهٔ تفسیر قرآن کریم و شکل‌گیری مدرسهٔ تفسیری اصفهان است. این مدرسهٔ تفسیری در قرن ۱۱ به اوج فعالیت و شهرت خود رسید و با وجود جریان‌های فکری مختلف، شاخص آن، جریان حدیث‌گرایی است که از قرن چهارم آغاز شد و بعد از فراز و فرودهایی، هم اکنون در جریان است و همچنان فعالیت خود را ادامه می‌دهد.

با بررسی منابع تفسیری و روایی مورد استفاده و همچنین شیوه‌های تدوین تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام و بویژه الگوگیری شیخ سلیم تنکابنی از آثار فیض کاشانی از جمله الوافی (نک: فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج۱، صص۷و۱۵و۴۰)، و برخی از منابع و اصول و قواعد مورد استفادهٔ ایشان در تفسیر صافی (نک: گیلانی تنکابنی، نسخهٔ خطی تفسیر، ج۱، ص۱ب؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج۱، صص۷-۷۸.)[1]، تأثیر و تأثر از فضای حدیث‌گرایی آن دوران و به ویژه مدرسهٔ تفسیری اصفهان به وضوح قابل مشاهده است و می‌توان روش وی در تفسیر را روش روایی و گرایش ایشان در تفسیرش را درایی (اجتهادی) یا به تعبیر دیگر رویکرد اخبارگرایی به حساب آورد، چرا که ایشان: ۱. در زمینهٔ چگونگی تدوین این اثر و نیز بررسی و تطبیق و تحقیق در منابع مورد استفادهٔ خویش اشاره می‌کند (از جمله نک به مقدمهٔ نخست مؤلف در نسخهٔ خطی، ج۱، صص۱ب، ۲آ)[2]. ۲. در بیان برخی از موارد، از منابع

۱. «إعْلَمْ أنَّهُ قَدْ كانَ فِي الْبالِ اَنْ أجْمَعَ أخبارَ اَهْلِ العِصْمَةِ الْوارِدَةِ فِي تَفْسِيرِ القُرآنِ وَ لَمْ يَتَيَسَّرْ لي بَعْضُ الأصُولِ الَّتي تِلْكَ الأخبَارُ مَوْجُودَةٌ فِيهَا، فَرأيتُ التَّفسِيرَ الَّذِي ألَّفَهُ الشَّيْخُ الْجَلِيلُ وَ الْفَاضِلُ النَّبيلُ مُحَمَّدٌ المَدعُوُّ بِمُحسِنِ القَاسانِيِّ (قَدَّسَ اَللَّهُ رُوحَهُ) قَدْ جَمَعَ فِيهِ أكثَرَ الأخبارِ ناقِلاً مِنَ الأُصُولِ الَّتِي كانَتْ عِندِي وَغَيْرِها فَأرَدتُ أنْ أشْرَعَ فِي المَأمولِ وَقَد وَضَعَ ذلِكَ الفاضِلُ الكامِلُ قَواعِدَ فَلنَسْتَعمِلْها.»

۲. «وَ مِنْها: إنَّهُ أوْرَدَ تَفْسِيرَ الإمامِ بَعضَهُ بِلَفْظِهِ، وَ بَعضَهُ بِمَعَانِيهِ وَ مَضمونِهِ، وَ بَعضَهُ ما لَفَّقَهُ مِن غَيرِ مَوضِعِهِ. وَ نَسَبَ بَعْضَهُ إلَيهِ وَ بَعضَهُ لَم يَنْسُبْهُ إلَيهِ. وَ إنّمَا النِّسْبَةُ حَيْثُ فَصَّلَ بِكَلامِ الغَيرِ. وإذا فَصَّلَ بِالْقُرآنِ فَلا نِسْبَةَ. فَمَا لَمْ يُنسَبْ إلى تَفْسيرِ الإمامِ وَ لا إلى غَيْرِهِ فَهُوَ مِنْ تَفْسِيرِ الإمامِ، وَ ذَلِكَ الى حَيْثُ مَا وُجِدَ مِنْهُ...»؛ «وَ اعْلَمْ أيضاً أنّا قَدْ فَتَّشْنا كَثِيراً مِمَّا لَمْ يُسنِدُهُ إلى الْمَعْصُومِ، وَ لَمْ يَقُلْ: «قَالَ»، فَوَجَدْنَاهُ مُوافِقاً للأخبارِ المُتعَدِّدةِ عَلى أنَّه رَوى كَثِيراً مِن ذَلِكَ صاحِبُ (المَجْمَعِ) وَ نَسَبَهُ إلى تَفْسيرِ أهْلِ البَيْتِ علیهم‌السلام.»

غیر روایی و غیر تفسیری مانند منابع لغوی استفاده کرده (نک: گیلانی تنکابنی، نسخۀ خطی تفسیر، ج۱، صص۳ب و ۴آ) ۳. در برخی موارد نیز به ارزیابی روایات و دلالت‌های آن بر آیه و یا نظریات خاص از جمله علوم قرآنی می‌پردازد (برای نمونه نک: گیلانی تنکابنی، نسخۀ خطی تفسیر، ج۱، صص۶ب و ۷آ). ۴. در گزینش منابع از نقل روایات از برخی مفسران و محدثان با رویکرد حدیث‌گرایی محض مانند شیخ حر عاملی و علامه مجلسی در تفسیرش خودداری کرده است (نک: عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۲۷، ص۱۷۶)؛ هر چند که در انتساب رویکرد حدیث‌گرایی محض و به عبارت دیگر-اخباریگری به معنای خاص و معروف آن- به این بزرگان شیعه جای بحث و سخن فراوانی است. (برای نمونه ر.ک: فقهی زاده، ۱۳۹۳ش، صص۵۷۱-۶۳۹)

۴. ویژگی‌های نگارشی و سبکی تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام

با بررسی اجمالی در نسخۀ خطی تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام، هدف شیخ سلیم تنکابنی رحمه‌الله که تدوین یک تفسیر نقلی روایی است، مشخص می‌شود. تفسیر ایشان در شیوۀ نگارش و سبک تدوین، ویژگی‌هایی دارد که در دو بخش ویژگی‌های نگارشی و ویژگی‌های سبکی به صورت اجمال به آن‌ها اشاره می‌شود.

۴-۱. ویژگی‌های نگارشی

۱. شیخ سلیم تنکابنی رحمه‌الله از ابتدای جلد اول و البته در جلد دوم جهت حفظ ترتیب و نیز جلوگیری از به‌هم ریختگی برگه‌های نسخه، از شیوه رکابه‌نویسی (نک: مایل هروی، ۱۳۶۹ش، صص۱۳۱و۱۳۲) استفاده می‌کند؛ به این ترتیب که آخرین حرف، کلمه و گاه دو و چند کلمۀ سطر آخر صفحۀ سمت راست (ب) را در ابتدای سطر اول صفحۀ سمت چپ (آ) تکرار می‌کند.

۲. ایشان در سراسر دو جلد، آیات قرآن را با کشیدن خط ممتد بالای آن‌ها مشخص می‌کند. البته رقم آیات در این تفسیر مشخص نیستند و نیز برخی آیات و یا قسمتی از آیات دیگر سوره‌ها که در ضمن روایات ذکر می‌شوند نیز کار مشخص کردن ترتیب آیات را با مشکل مواجه می‌کنند، هر چند که آن آیات با خط ممتد مشخص نشده‌اند.

۳. انتهای روایت و یا مطلب قبلی و ابتدای روایت و مطلب بعدی را با علامتی مشابه در سراسر متن مشخص می‌کند. همچنین جهت اختصار و یا الگوگیری از دیگر آثار با هدف یکسان سازی نگارش‌ها، از علائم و نشانه‌ها در متن و حاشیهٔ تفسیر استفاده می‌کند؛ از جمله: الظ - الظاهر (ج۱، ص۲آ)، ایضـ/ ایضاً (ج۱، ص۵ب)؛ و نیز سلام و درود بعد از نام مبارک اهل البیت علیهم‌السلام را با علائم اختصاری (ع، ص، عس) می‌آورد.

۴. مورد قابل توجه در سبک نگارشی که بیانگر اخلاق پژوهشی ایشان است، امانت‌داری در نقل روایت از منابع مختلف با قراردادن رمزهایی در ابتدا یا انتهای روایت است؛ برای نمونه: (منه): در بازخوانی و تصحیح نسخه از سوی مؤلف به این معنا است که روایت یا مطلب اضافه شده و یا اصلاح شده از اصل منبعی است که مطلب اصلی از آن نقل شده است. (و في): روایت را بدون واسطه و مستقیم از منبع مذکور نقل کرده است؛ (و مِن): روایت را با واسطه و از تفسیر صافی فیض کاشانی رحمه‌الله نقل کرده است. (و عَن): روایت و راوی مذکور جدید، از همان منبع سابق الذکر است؛ (و عَنه): روایت جدیدی را که ذکر می‌کند از همان راوی - معصوم سابق الذکر است؛ (و منه) در متن: به این معنا که روایت جدیدی را که ذکر می‌کند از همان منبع قبلی است.

۵. نویسنده در نگارش برخی حروف و واژه‌ها، شیوهٔ خاص و متفاوت با نگارش امروزی دارد؛ از جمله اینکه: (ئـ) در واژه‌هایی مثل (قایم / قائم: ج۱، صص۲آ، ۲ب، ۶آ) و (سایر / سائر: ج۱، ص۳ب) که برای جلوگیری از اشتباه در تلفظ و معنا باید حتما به همان صورت نوشته شوند را به صورت (یـ) می‌نویسد. واژه‌هایی که دارای الف مقصوره بر پایهٔ یاء مانند: (التوریة / التورات - التوراة: ج۱، صص۲آ، ۴آ) هستند و برای جلوگیری از اشتباه در تلفظ و یا اختلاف در قرائات باید بدون نقطه نوشته شوند را به صورت مذکور می‌نویسد.

۴-۲. ویژگی‌های سبکی

۱. شیخ سلیم تنکابنی رحمه‌الله در آغاز جلد اوّل و قبل از شروع به تفسیر، بعد از دیباچه‌ای مختصر و معرفی تفسیر، دو مقدمه را بیان می‌کند. در مقدمهٔ نخستین در ابتدای جلد

اول نسخۀ خطی، به روش تفسیری خود که غالب روش تفسیری شیعه در آن دوران و متأثر از آن نیز بوده، اشاره کرده است؛ و در مقدمۀ دوم به مباحثی در زمینه‌های جمع قرآن، تحریف قرآن به زیاده و نقصان و نیز تأویل پرداخته است.

۲. بعد از بیان دو مقدمه، به تفسیر استعاذه، بسمله و بعد از آن به ترتیب مصحف شریف، به تفسیر قرآن کریم می‌پردازد. جلد اول از ابتدای قرآن کریم تا پایان سورۀ اسراء: بخش اول تفسیر سورۀ فاتحه تا پایان سورۀ مائده و بخش دوم از ابتدای سورۀ انعام تا پایان سورۀ اسراء؛ و جلد دوم از ابتدای سورۀ کهف تا اوایل سورۀ طارق: بخش اول از ابتدای سورۀ کهف تا پایان سورۀ احزاب و بخش دوم از ابتدای سورۀ سباء تا ۳ آیۀ اول سورۀ طارق را شامل می‌شود.

۳. در تفسیر آیات هر سوره، ابتدا با تقطیع آیات به تناسب و ذیل همان بخش از آیه و یا آیات با بهره‌گیری از روایات معصومین علیهم‌السلام و همچنین دیگر مفسران و محدثان در منابع روایی و تفسیری متقدم و مختلف از جمله کافی شیخ کلینی، تهذیب الأحکام شیخ طوسی، تفسیر قمی، تفسیر صافی فیض کاشانی، تفسیر مجمع البیان شیخ طبرسی، تفسیر عیاشی و دیگر منابع ارزنده و ارزشمند از جمله تألیفات شیخ صدوق، به تفسیر و بیان آیات می‌پردازد.

۴. در ابتدای هر روایت نیز به رؤیت و نقل مستقیم و یا با واسطۀ یک روایت از منبع روایی یاد شده اشاره می‌کند.

۵. در حاشیه و یا درون متن، به تناسب به معنای لغوی برخی کلمات با ذکر منبع آن می‌پردازد (برای نمونه نک: گیلانی تنکابنی، نسخۀ خطی تفسیر، ج۱، ص۳ب).

۶. در پایان هر سوره روایاتی در فضیلت و تلاوت سوره بیان می‌کند (برای نمونه نک: گیلانی تنکابنی، نسخۀ خطی تفسیر، ج۱، صص۹ب، ۱۰آ، ۸۱ب).

۷. در برخی موارد نیز به ارزیابی روایات و دلالت‌های آن بر آیه و یا نظریات خاص از جمله علوم قرآنی می‌پردازد. (برای نمونه نک: گیلانی تنکابنی، نسخۀ خطی تفسیر، ج۱، صص۶ب و ۷آ)

نتیجه‌گیری

۱. سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رحمه‌الله، عالم مفسّر و فقیه شیعی اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم است که تفسیری ارزشمند با عنوان «تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام» با رویکرد نقلی روایی دارد و تنها یک نسخهٔ خطی دو جلدی از آن به خط مؤلف در سال ۱۱۰۷ هجری در دسترس است.

۲. با توجه به جستجوی انجام شده، محل نگهداری نسخه از کتابخانه علامه طباطبایی رحمه‌الله به کتابخانه آیت الله زبرجد رحمه‌الله آستان سید علاءالدین الحسین (آستانه) تغییر کرده است. اهمیت این نکته از این جهت است که در بررسی نسخ خطی و بویژه فهرست‌نویسی، دقت شود که برخی نسخه‌ها و حتی مجموعهٔ نسخ خطی به دلایل مختلف ممکن است جابه‌جا و به اصطلاح مهاجرت کرده باشند و مهم‌تر اینکه دقت شود که به اشتباه، نسخهٔ مهاجرت کرده، نسخهٔ دوم یک اثر تلقّی نشود.

۳. استفاده از جوامع اولیهٔ روایی و دیگر منابع ارزنده و ارزشمند تفسیری و روایی از جمله خصوصیات این تفسیر است، که می‌تواند مرجع خوبی برای آگاهی از رویکردها و نظریات و اندیشه‌های تفسیری شیعه در اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری باشد.

۴. تفاوت در شیوهٔ رکابه‌نویسی، استفاده از نشانه‌های خاص برای فهم و درک متن، تصحیح و حاشیه‌نویسی و نیز بیان معنای لغوی برخی واژه‌ها، اشاره به نقل مستقیم یا با واسطه از منابع مذکور در تفسیر و البته مختصرنویسی و عدم ذکر سند از ویژگی‌های تفسیری شیخ سلیم تنکابنی رحمه‌الله به شمار می‌روند.

فهرست منابع

* **قرآن کریم**.

استرآبادی، محمدامین بن محمدشریف، (۱۴۲۶ق)، **الفوائد المدنیّة**، تحقیق: رحمت الله رحمتی اراکی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.

ایازی، سیدمحمدعلی، (۱۳۷۹ش)، **سیر تطوّر تفاسیر شیعه**، چاپ اول، رشت: کتاب مبین.

بحرانی، یوسف، (۱۴۲۳ق)، **الدرر النجفیة**، چاپ اول، بیروت: دارالمصطفی لاحیاء التراث.

برکت، محمد، (۱۳۸۴ش)، «**فهرست الفبایی نسخه‌های تک کتابی کتابخانه علامه طباطبایی شیراز**»، فصلنامه نسخه پژوهی (دفتر دوم)، شمارۀ۲، صص۹۹-۲۴۲.

جعفریان، رسول، (۱۳۷۳ش)، **میراث اسلامی ایران** (دفتر اول)، چاپ اول، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی رحمه‌الله.

حائری، عبدالحسین، (۱۳۵۲ش)، **فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی**. تهران: انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی.

حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، **وسائل الشیعة**، چاپ اول، قم: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام.

حسینی اشکوری، سیداحمد، (۱۴۱۴ق)، **تراجم الرجال**، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی رحمه‌الله.

حسینی اشکوری، سیداحمد، (۱۳۹۴ش)، **مستدرک الذریعة الی تصانیف الشیعة**، چاپ اول، قم: مجمع ذخائر اسلامی.

حسینی، سیداحمد، (۱۳۷۵ش)، «**نگاهی به مکتب فقهی محقق اردبیلی**»، فصلنامه فقه، شمارۀ۹، صص۱۵-۱۱۴.

درایتی، مصطفی، (۱۳۹۱ش)، **فهرستگان نسخه‌های خطی ایران** (فنخا)، چاپ اول، تهران: سازمان اسناد و کتابخانۀ ملی ج.ا.ا.

سمامی حائری، محمد، (۱۳۷۲ش)، **بزرگان تنکابن**، چاپ اول، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی رحمه‌الله.

عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، (۱۳۷۳ش)، **طبقات مفسران شیعه**، چاپ اول، قم: نوید اسلام.

علوی مهر، حسین، (۱۳۹۳ش)، **آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران**، چاپ پنجم، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی علیه‌السلام.

فقهی زاده، عبدالهادی، (۱۳۹۳ش)، **علامه مجلسی و فهم حدیث**، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب.

فیض کاشاني، محمدمحسن بن شاه مرتضی، (۱۴۰۶ق)، **الوافي**، چاپ اول، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام.

فیض کاشاني، محمدمحسن بن شاه مرتضی، (۱۴۱۵ق)، **تفسیر الصافي**، تحقیق و تصحیح: حسین اعلمی، چاپ دوم، تهران: مکتبة الصدر.

گیلانی تنکابنی، سلیم بن سلیمان، **تفسیر اهل البیت** علیهم‌السلام، نسخۀ خطی.

گیلانی تنکابنی، سلیم بن سلیمان، **منهاج الاحتیاط**، نسخۀ خطی.

مایل هروی، نجیب، (۱۳۶۹ش)، **نقد و تصحیح متون** (مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی)، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

علمی - پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیست و دوم، شمارهٔ ۸۸ «ویژهٔ پژوهش‌های قرآنی»، پاییز ۱۴۰۴، ص ۱۶۰-۱۷۶

مطالعه راهکارهای کاهش تنش‌های اجتماعی با تأکید بر وجوه معنایی رحمت در قرآن و نهج‌البلاغه

فاطمه خراسانچی[۱] / محمد معرفت[۲] / محمد قاسمی[۳]

چکیده

رحمت واژه‌ای کلیدی در قرآن و نهج‌البلاغه است که مفاهیم متعددی را در خود جای داده و از ارکان مهم ثبات اجتماعی به‌شمار می‌رود. این مفهوم با ارائه الگویی اسلامی، به ایجاد آرامش و کاهش تنش‌های اجتماعی کمک می‌کند. هدف اصلی این مقاله معرفی رحمت به عنوان یک مفهوم محوری در آموزه‌های اسلامی و بررسی نقش آن در بهبود روابط اجتماعی و کاهش درگیری‌ها و تنش‌ها بین افراد و گروه‌های اجتماعی است. پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده و شیوه‌ی گردآوری اطلاعات کتابخانه ای است که با استفاده از متون قرآن و نهج‌البلاغه و منابع مربوطه، به بررسی ابعاد مختلف رحمت و تأثیر آن بر روابط انسانی پرداخته است. با تجزیه و تحلیل آموزه‌های موجود در نهج‌البلاغه، مفاهیم کلیدی استخراج و با رویکردهای اجتماعی و روان‌شناختی ارتباط داده شده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که رحمت، به‌عنوان یک ارزش اخلاقی و اجتماعی، در کاهش ناهماهنگی‌ها، تقویت همدلی و پیشگیری از خشونت‌های اجتماعی نقش مؤثری دارد. پیشنهاد می‌شود که راهکارهایی نظیر برگزاری کارگاه‌های آموزشی، برنامه‌های فرهنگی و ترویجی با محوریت رحمت، ایجاد فضای گفت‌وگو و همدلی و تقویت درک متقابل بین گروه‌های مختلف اجتماعی پیاده‌سازی گردند.

کلیدواژه‌ها: قرآن، نهج البلاغه، رحمت، وجوه معنایی، کاهش تنش‌ها.

---

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۲.

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
f.khorasanchi@iau.ac.ir

۲. دانشیار، گروه معارف اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.(نویسنده مسئول).
m.marefat@iau.ac.ir

۳. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. dr.ghasemi92@iau.ac.ir